

ADRA

Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego
Nº5 – Santiago de Compostela, 2010

ADRA

Nº5 – Santiago de Compostela, 2010

ADRA. Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego.

Museo do Pobo Galego
San Domingos de Bonaval
15703 Santiago de Compostela

Consello de edición:
Fátima Braña Rey
José Mª Laredo Codornié
Rosa Mª Méndez García
Nolo Suárez
Manuel Vilar Álvarez

Representantes dos socios e socias:

Xosé Carlos Beiró Piñeiro
Concello de Narón
Xoán Ramón Marín Martínez
Rosa Mª Méndez García
José María Laredo Cordoníe
Eduardo Otero Iglesias
Xaquín Penas Patiño
Xosé Recimil Tábora
Manuel Vilar Álvarez
Tino Viz Martínez

Deseño e maquetación: ocumodeseño

Impresión: Litonor S.L.

Depósito Legal: C-2367-2005

ISSN: 1886-2292

© da edición: Museo do Pobo Galego.

© dos textos: os autores e autoras.

Índice

Azuis **7**

ESTRELA RÚA

De novo sobre D. Nicolás Tenorio y Cerero e a súa aldea galega **9**

CARLOS GARCÍA MARTÍNEZ

Unha “acusación” ou testamento do entroido de
Mondoñedo de mediados do século XIX **23**

CLODIO GONZÁLEZ PÉREZ

O patrimonio rural construído no Baixo Cõa **45**

LOIS LADRA, M.^a DA GRAÇA ARAÚJO, XULIA VIDAL, MAFALDA ALMEIDA E DALILA CORREIA

A estrada románica... por descubrir **63**

SILVIA ARCA SOMOZA

Do Leste ao Oeste: encontros profesionais, novas paisaxes **93**

FÁTIMA BRAÑA REY

Unha achega á cultura da auga **103**

MANUEL ALDAO PORTAS, SALVADOR CASTRO OTERO

Vida e vivencias no compostelán barrio de San Pedro
durante o século XIX e o primeiro terzo do XX **121**

HERMINIA PERNAS OROZA

A Fundación Fernando Blanco de Lema de
Cee e o seu Museo - Colección **137**

DARÍO AREAS DOMÍNGUEZ

Obradoiro José Rivas Rodríguez. O novo
fondo José Rivas Rodríguez **147**

ALEXIA GARCÍA POSE

Um silêncio ensurdecedor: O turismo como un
objeto ausente na antropología brasileira **153**

ROQUE PINTO

Paseando pola historia de Galicia de banquete en banquete. II **173**

MERCEDES FERNÁNDEZ-COUTO TELLA, CARLOS AZCOYTIA LUQUE

Experiencia didáctica no Parque de Bonaval **203**

PILAR ANTELO DOCAMPO, XAQUIN PENAS PATIÑO

Notas de libros **211**

O patrimonio rural construído no Baixo Cõa

LOIS LADRA*, M.^a DA GRAÇA
 ARAÚJO, XULIA VIDAL*, MAFALDA
 ALMEIDA** E DALILA CORREIA**

1.- Introducción

Ao longo do século XX e por diversas razóns, foron numerosos os científicos sociais galegos que mantiveron estreitas relacións, persoais e profesionais, cos seus colegas portugueses de Alén Miño. Estas colaboracións materializáronse en numerosas iniciativas e publicacións, nomeadamente a partir da creación do Seminario de Estudos Galegos e ao longo das ditaduras franquista e salazarista. En datas máis recentes e logo da incorporación dos estados español e portugués á Unión Europea, os contactos e as colaboracións téñense extendido aínda máis, e unha mostra diso é o presente traballo. No ámbito das Humanidades destacan especialmente os campos temáticos da Arqueoloxía e da Antropoloxía como obxecto preferente de estudo para os investigadores de ambos lados da raia. Preséntanse aquí, resumidamente, os resultados preliminares da colaboración entre autores galegos e portugueses nun modesto proxecto a longo prazo aínda en curso no interior transmontano.

2.- Marco da actuación

O val do Cõa é unha unidade xeográfica de carácter marcadamente fronteirizo, arte-

llada en función do río homónimo, afluente do Douro pola marxe esquerda. Xenericamente atópase no NL do estado portugués e a área obxecto de estudo correspondería *grasso modo* ao actual termo municipal de Vila Nova de Foz Cõa. O concello insérese na *Beira Transmontana*, na *Provincia de Trás-os-Montes e Alto Douro* e na denominada *Terra Quente*. Pertence administrativamente ao Distrito da Guarda e á Diocese de Lamego. Tamén forma parte da *Região Vinhateira do Alto Douro* e do *Parque Arqueológico do Vale do Cõa*. Ostenta unha dobre declaración de *Patrimonio da Humanidade* pola UNESCO, nas categorías de ben cultural (1998) e paisaxe cultural (2001).

3.- Estudos previos

O val do Cõa é internacionalmente coñecido pola súa excelente arte rupestre ao ar libre, da que posúe un amplísimo repertorio material. Non imos tratar aquí desta cuestión, remitindo aos lectores interesados á consulta da magnífica obra de António Martinho Baptista (1999) ou as máis recentemente aparecidas *Actas do III Congresso de Arqueologia de Trás-os-Montes, Alto Douro e Beira Interior* (Vv. Aa., 2008).

En relación co patrimonio etnográfico fozcoense, diversos autores teñen elaborado algun-

* Lúnula - Servizos Profesionais de Patrimonio Cultural e Arqueoloxía. lunulapatrimonio@gmail.com

** Associação para a Promoção da Arte e Cultura do Vale do Cõa e Douro Superior. www.apdarc.org

has monografías xerais de grande mérito e interese, ben de maneira individual ou colectiva, destacando, entre outras, as aportacións de Trabulo (1984), Marques (1995), Coixão e Trabulo (1999), Vv. Aa. (1998 e 2003) e Araújo (2006). Outras publicacións monográficas, mais focalizadas no estudo de certos aspectos específicos, son as referidas aos *pelourinhos* (Sousa, 2004), ao acervo ergolóxico ou *alfaia agropecuária* (Coixão, 2006), aos louceiros de Santa Comba (Araújo, 2007a) ou aos pombais (ATN, 2008).

Asemade, os contributos puntuais recollidos en diversas publicacións periódicas teñen encetado mais brevemente cuestións como o ciclo tradicional do pan (Guimarães, 2000; Marques, 2001; Quadrado, 2003), ou a cerámica artesanal (Pinto, 1998 e 2000), destacando sobremaneira neste aspecto a revista local *Cõavisão*, a cal desde hai mais de dez anos acolle con asiduidade este tipo de traballos.

As principais conclusións que se derivan da pesquisa bibliográfica previa inciden no feito de que esta comarca natural se atopa actualmente mergullada nun imparábel proceso de franco deterioro socio-demográfico, necesitada de urxentes iniciativas que permitan fixar a poboación ao territorio e garantir a súa supervivencia económica, sociocultural e identitaria de cara ao futuro.

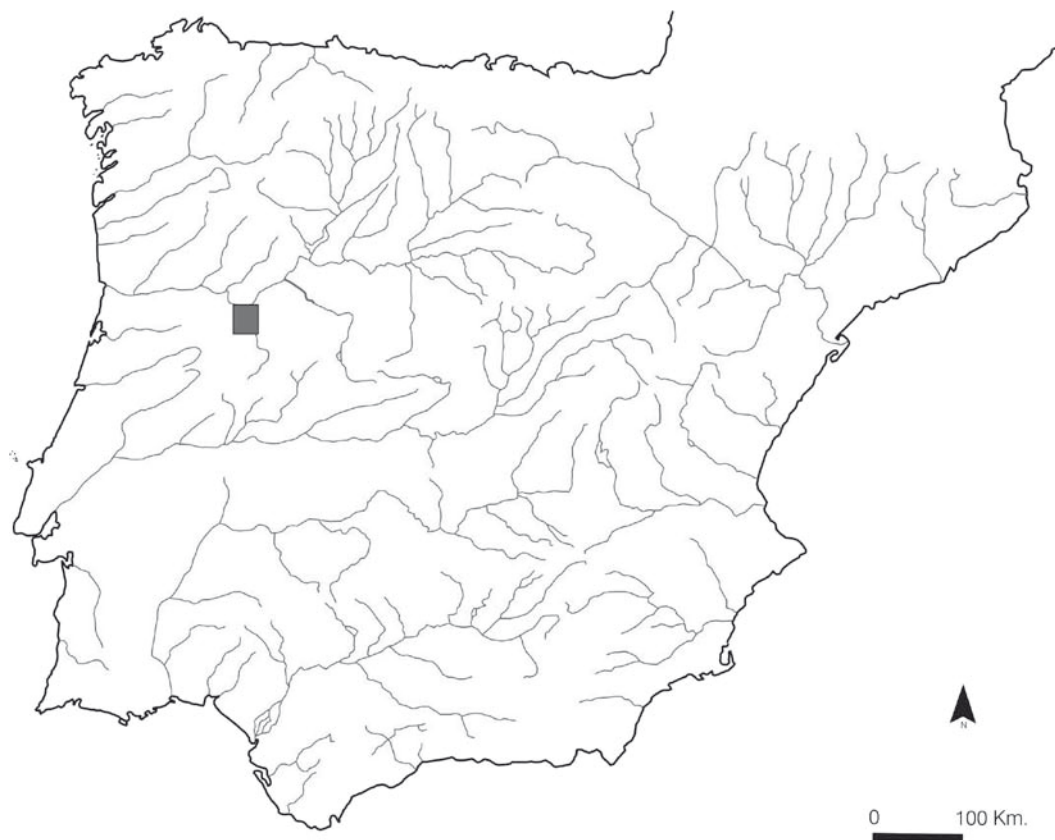
A idea de estudarmos as potencialidades patrimoniais locais como recursos susceptíbeis de xeraren riqueza e traballo a traveso dun elaborado proceso de planificación estratéxica motivou a posta en práctica do Proxecto MEREBACO. Trátase de unha modesta tentativa de avanzar resultados en clave esperanzadora e positiva, implicando na medida do posíbel á poboación local e ás autoridades administrativas, sen desbotar a importancia da iniciativa privada á hora de valorizar, nun futuro, un pa-

trimonio cultural e natural claramente necesitado de investimentos produtivos.

4.- O Proxecto MEREBACO: orixes e planteamentos

A comezos do ano 2007 e por iniciativa da *Associação para a Promoção da Arte e Cultura do Vale do Cõa e Douro Superior* (APDARC), presentouse o denominado *Projecto Merebaco* como candidato ás axudas do *Centro de Estudos Ibéricos* da Guarda (CEI), para a denominada *Linha de Acção II – Sociedades de fronteira, fronteiras da sociedade: tradição, modernidade, identidades* (ALMEIDA, 2009: 118). O proxecto, redactado pola antropóloga Maria da Graça Araújo en estreita colaboración coa APDARC, titulouse *Memórias e espaços de ruralidade num cenário de metamorfose identitária do território – Estudo etnográfico do vale do Baixo Cõa* (Araújo, 2007b). O CEI seleccionouno entre outras moitas candidaturas presentadas e decidiu apoialo.

O devandito proxecto pretendía desenvolver unha pequena investigación etnográfica na zona do curso baixo do río Cõa, orientada ao estudo da súa realidade actual e das súas potencialidades patrimoniais de cara a un futuro bastante incerto para os seus moradores. Entre os seus obxectivos iniciais figuraban os seguintes: “*defender o património cultural enquanto linha de investigação interdisciplinar (...), contribuir para um conhecimento mais aprofundado das dinâmicas de povoamento (...), elaborar um inventário e documentação exaustiva do património vernacular (...), identificar elementos que veiculem linhas de intervenção (...), sensibilizar à população local na defesa dos seus valores de identidade (...)* e *salvaguardar as tradições e narrativas de expressão oral do vale do Cõa (...)*” (Araújo, 2007b).

Figura 1: Localización xenérica do Val do río Cõa

A proposta inicial artellábase á volta de dous eixos principais de investigación: o patrimonio rural edificado e o patrimonio inmaterial. Un dos obxectivos deste traballo era o de levar a cabo o rexistro, inventario e interpretación dos elementos materiais vencellados á produción rural tradicional nesta zona e por iso unha das primeiras actuacións relacionadas con este eixo de investigación foi a impartición en Marzo de 2007 de unha conferencia no auditorio municipal de Vila Nova de Foz Cõa baixo o título “*Introdução aos estudos etnográficos*”, na que se pretendía informar publicamente do interese específico deste proxecto, solicitando a colaboración local

para un mellor desenvolvemento do mesmo. Ao longo do resto do ano leváronse a cabo os labores previos de documentación bibliográfica e cartográfica, antes de seren encetados os traballos de campo.

Tendo en conta as marcadas limitacións orzamentarias e logo de analizar cal sería a mellor época do ano para levar a cabo as pesquisas *in situ*, estas desenvolvéronse a comezos do ano 2008, concretamente durante o mes de Xaneiro. Os labores de campo correspondentes ao estudo do patrimonio rural construído realizáronse baixo a coordinación científica de Lois Ladra, coa colaboración técnica de Xulia Vidal, M.ª da Graça

Araújo, Mafalda Almeida, Dalila Correia e André Santos.

5.- Caracterización xenérica da zona obxecto de estudo

A zona de estudo do Proxecto MEREBACO comprendía as freguesías de Muxagata, Chãs, Santa Comba, Almendra, Castelo Melhor e o sector máis oriental da de Vila Nova de Foz Cõa. Trátase de unha rexión de topografía abrupta, con valores altimétricos que oscilan entre os 652 m.s.n.m. do Monte de São Gabriel e os 117 m.s.n.m. das inmediacións do Pocinho. Os principais cursos fluviais son o Douro, que exerce de delimitador polo NL, e o Cõa, que discorre de Sul a Norte, vertebrando o val que leva o seu nome. Figs. 1 e 2

Xeoloxicamente atopámonos en pleno *Maciço Antigo*, con un predominio abrumador de xistos nas áreas central e septentrional, ao tempo que as rochas graníticas se impoñen principalmente nas freguesías máis meridionais, a de Santa Comba e a de Chãs. O clima fozcoense é de tipo mediterráneo temperado, con certas influencias continentais que marcan uns veráns moi quentes –nos que se chegan a superar os 40 °C– e uns invernos moi fríos, cos termómetros frecuentemente por debaixo dos 5 °C. Asemade, as precipitacións anuais oscilan entre os 400 e os 1000 mm., sendo maioritariamente en forma de auga, aínda que non son raras as nevaradas. A economía tradicional era de base fundamentalmente agropecuaria, con unha marcada presenza de cultivos cerealíferos, vinícolas e oleícolas, complementados pola colleita de améndoas, un pastoreo irregular de ovicápridos, determinadas prácticas venatorias e unha esporádica pesca fluvial. Outras actividades económicas secundarias virían expresadas por todos aque-

Figura 2: Área de estudo

les labores derivados do aproveitamento dos recursos minerais, vexetais e animais da zona: extracción de pedra para a construción, murturación do sumagre para tinturas de coiros, cría de pombos para a fertilización dos campos, colleita do mel e da cera apícola, apaña de frutos silvestres, olaría, cestaría, cordoaría...

Estas breves pincladas xa nos están a introducir nalgúns aspectos chave das construcións tradicionais fozcoenses: a necesidade perentoria de garantir o abeiro de persoas e animais fronte ás inclemencias climáticas, a boa dispoñibilidade de materias primas para a construción e a ampla diversidade de solucións edilicias como resposta adaptativa ás diferentes necesidades planteadas polas actividades de subsistencia postas en práctica nesta zona.

5.- O patrimonio rural edificado no Baixo Cõa

O desenvolvemento da investigación sobre o patrimonio vernáculo tradicional do Baixo

Cõa contemplou unha serie de actuacións entre as que destacaríamos os traballos de campo, nos que, logo da fase previa de documentación bibliográfica e cartográfica, se procedeu ao inventariado de numerosas construcións, axudado pola enquisa participativa cos veciños no contexto funcional das actividades agropecuarias tradicionais. Relativamente a este aspecto, foron visitados todos os núcleos de poboación pertencentes ás freguesías inicialmente incluídas no Proxecto MEREBAÇO.

Para unha mellor comprensión dos resultados preliminares desta pesquisa ordenaremos a información seguindo unha orde expositiva centrada nestes epígrafes: obtención de materias primas, técnicas de construción, tipoloxías edificatorias e estado de conservación actual.

En relación coas **materias primas** empregadas nas construcións rurais tradicionais da zona, atopámonos case que sistematicamente con unha tríada conformada polo uso de pedra, madeira e arxila en diferentes posibilidades combinatorias, todo elo derivado dos condicionantes ecosistémicos locais.

A **pedra** aparece aquí en dúas variedades principais: o granito, no Sul, e o xisto, no Centro e no Norte. Ambos obtíñanse directamente de varias canteiras, destacando sobremaneira as do Poio, aínda hoxe industrialmente activas e moi demandadas pola excelente cualidade do seu xisto ardosiano. A obtención de bloques con diferentes tamaños e feitíos corría a conta dos **pedreiros**, artesáns especializados entre os que tiñan grande sona os oriundos da freguesía das Chãs. A pedra empregábase principalmente na confección de elementos estruturais verticais como paredes e muros, sendo tamén habitual a súa concorrencia nas cubertas, nomeadamente a xeito de lousas.

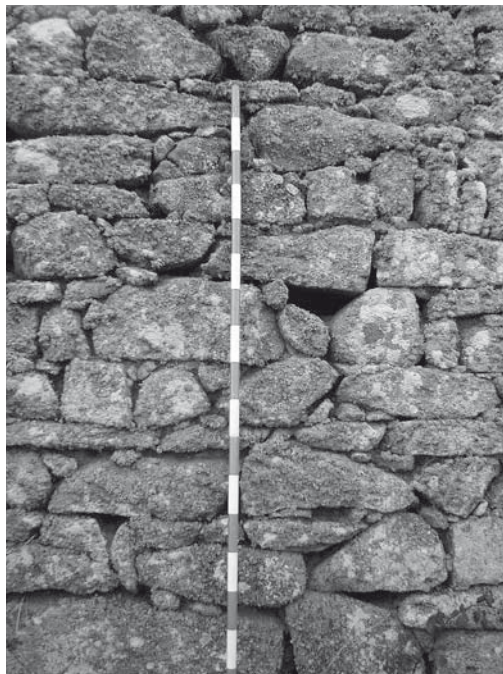
A **madeira** obtíñase a partir das diferentes especies arbóreas presentes na contorna: carballos, aciñeiras, oliveiras... A súa escolla respostaba principalmente aos parámetros de dispoñibilidade, abundancia, tamaño, dureza, resistencia, durabilidade, peso, flexibilidade e facilidade para ser traballada. Utilizábase basicamente na marquetería e no cerramento dos vans, tanto de circulación (portas) como de ventilación (xanelas), ao tempo que xogaba un papel fundamental nas estruturas portantes da cuberta, conformadas por unha densa trama de madeirames. Raramente se empregaba na confección de paredes de táboas e barrotes, sendo pola contra moi frecuente o seu uso nos *chapeus* dos pombais que abeiraban as *mesas*.

A **arxila** adoita manifestarse en forma das denominadas *telhas de canudo* ou do país, que realizan funcións de isolamento pluvial, térmico, eólico e lumínico. Temos constancia da antiga existencia dun *forno telheiro* no quintal do Sr. Luís Tomé, na freguesía das Chãs, que abastecía a toda esta comarca, na que, polo grande valor económico e material das tellas, era moi frecuente o seu acopio e almacenamento para seren posteriormente reaproveitadas en determinadas construcións unha vez que se abandonaban outras (Trabulo, 1992: 73). **Fig 3-4**

Polo que ás **técnicas de construción** se refere, a máis coñecida e recurrentemente posta en práctica era a da *alvenaría de pedra seca* ou *alvenaría insossa*, que consistía basicamente na superposición ordenada de diferentes elementos líticos, sen concorrencia de morteiros ou argamasas de ligazón (Teixeira e Belém, 1998: 78-80). Para alén disto, préferense case sempre os muros rectos esquinados aos curvos, sendo moi frecuente o recurso á cantaría

de granito nos ángulos ou *cunhais* das edificacións, así como nos marcos dos vans. Asemade, abundan os arcos rectos de descarga, estratexicamente localizados sobre os vans de circulación e as xanelas. Por outra banda, os labores construtivos realizábanse tradicionalmente de xeito mancomunado e cooperativo, aínda que a concorrencia de determinados especialistas tamén era fundamental. A reiteración das prácticas edilicias e os procesos de transmisión interxeneracional do coñecemento xogaron un papel básico na consolidación de unha serie de materiais, técnicas e tipoloxías como solucións construtivas claramente determinadas pola adaptación funcional á resolución das diversas necesidades subsistenciais impostas polo medio físico.

As **tipoloxías edificatorias** do Baixo Cõa son amplas e diversas, aínda que poderíamos clasificalas en catro grupos básicos: arquitecturas domésticas, construcións auxiliares, arquitecturas simbólicas e elementos de ordenación do territorio. Entre as primeiras sobrancean as quintas e as casas. Das segundas destacaríamos a súa concepción predominantemente funcional, con un amplo repertorio tipolóxico conformado por elementos vencellados aos ciclos agrícolas do pan (eiras, muíños e fornos), do viño (lagares e adegas) e do aceite, así como as fontes, minas, pozos, bombais, fornos de secar figos, atafonas de sumagre, muros apiarios, obradoiros ou *oficinas* de oleiros e fornos de cerámica. As arquitecturas simbólicas poden estar vencelladas aos ámbitos da relixiosidade (igrexas, capelas, ermidas, cruceiros, cruces e *alminhas*) ou do poder civil (*pelourinhos* e *cruzes dos centenários*). Finalmente, entre os principais elementos de ordenación do territorio convén salientar as infraestruturas viarias (camiños, pasos, pontes...),

Figura 3: Pormenor de cachotaría en seco de granito

Figura 4: Pormenor de cachotaría en seco de xisto

Figura 5: Vista xeral da Quinta da Talesga

os cerramentos das propiedades (valados, sebes...) e os socalcos ou aterraxamentos para habilitar novas superficies de cultivo. **Fig 5**

As *quintas* son grandes unidades de explotación agropecuaria que, a xeito de granxas-modelo, acollen no seu seo unha ampla variedade de edificacións funcionalmente especializadas: a casa-vivenda do dono, a residencia dos caseiros, os estábulos, o celeiro, a adega, o lagar, o pozo, o forno, o pombal... e todo iso en perfecta sintonía con hortas, campos de cultivo, viñas, pomares, olivais, amendoais, etc. A nivel histórico, as quintas poderían filiarse conceptualmente nas antigas *villae* romanas e nos seus herdeiros mais directos, os *casais* medievais, aínda que o seu feitío actual data principalmente dos séculos XVIII e XIX. Fronte á concentración das casas-vivenda nos núcleos de poboamento, as quintas espállanse irregularmente polo territorio fozcoense e atópanse normalmente alonxadas deles. Eran unidades agropecuarias basicamente autónomas e pertencían a gran-

Figura 6: Casa-vivenda tradicional no núcleo da Muxagata

des propietarios ou a familias campesiñas ben situadas. Entre os numerosos exemplos estudados na zona do Baixo Cõa poderíamos citar como algunhas das amostras mais representativas de cada freguesía as seguintes: Quinta do Rego da Vide (Vila Nova de Foz Cõa), Quinta das Olgas (Muxagata), Quinta da Talesga (Chãs), Quinta das Casas (Santa Comba), Quinta do Custódio (Castelo Melhor) e Quinta da Caldeira (Almendra). **Fig. 6**

As *casas-vivenda* do Baixo Cõa caracterízanse basicamente pola súa modestia e adoitán ser un claro reflexo da posición socioeconómica dos seus propietarios, normalmente unha familia extensa con membros de varias xeracións convivindo simultaneamente baixo un mesmo teito. Son moi pouco frecuentes os elementos de carácter ornamental e a sobriedade nas formas e nos volumes afirmase nelas con total contundencia. Respostan sistematicamente a parámetros estritamente funcionais e amosan un ordenamento lóxico da súa compartimentación espacial interna. Podían

ser vivendas terreas ou de dous andares, con paredes de cachotaría en seco e escasos vans, reservados ao acceso e ás ventilacións. Poucas veces eran caleadas e as cubertas facíanse a unha ou a dúas augas, con cerramento superior a base de lousa ou de tella de media cana. O seu aspecto exterior adoita ser robusto, sólido e macizo. En contadas ocasións o acceso ao nivel superior facíase por un patín ou escadaría exterior de pedra encostada á parede fronteira da vivenda. As súas condicións hixiénico-sanitarias eran mínimas. En termos antropolóxicos, as casas-vivenda tradicionais supoñían unha resposta adaptativa perfectamente funcional no seu contexto histórico e tecnolóxico aos condicionantes impostos polo medio físico circundante.

Atendendo ao **ciclo tradicional do pan** –elemento básico no sustento e na alimentación destas poboacións– poderíase establecer a seguinte secuencia: malla do cereal, almacenamento do gran, obtención de fariña por molturación, elaboración da masa e cocción. Vencelladas a estes procesos e fases de transformación da materia prima temos unha serie de construcións como a eira, o celeiro, o muíño e o forno. Convén lembrar que nas *memórias paroquiais* do século XVIII a economía agropecuaria desta rexión caracterizábase pola significativa presenza de bois, vacas, *gados*, coellos, lebres, perdices... e *muito pão*. Porén, as mudanzas practicadas no sistema de subsistencia ao longo dos últimos dous séculos alteraron substancialmente este panorama, favorecendo a eliminación progresiva do gado bovino e o espallamento espectacular da viña, da oliveira, da amendoeira e dos rabaños de ovicápridos, aínda que os campos de cereais continuaron a ser unha constante na paisaxe fozcoense. Estes cambios supuxeron

unha forte alteración do territorio, que foi sometido a unha marcada antropización na que as consecuencias edilicias non tardarían demasiado en poder apreжаться. **Fig. 7**

As *eiras* do Baixo Cõa, *terra de pão*, adoptan polo xeral unha conformación semellante ao que poderíamos describir como patios laxeados de morfoloxía frecuentemente rectangular e disposición horizontal. Localízanse perto das casas e dos celeiros de gran, constituíndo espazos abertos nos que a malla se afirmaba como unha práctica cotiá de comunitarismo baseado no sistema da mutua axuda entre os camponeses que, defrontados en ringleiras, empuñaban os *manguais* ou *malhos*. Pedras de mallar ou *lájias sapateiras* xa se coñecen nesta zona cando menos desde comezos do século XVI.

O almacenamento do gran –principalmente trigo, centeo e cebada– non requería da construción de determinadas estruturas exentas como poden ser os hórreos ou *espigueiros*, pois a marcada ausencia de grandes extensións de millo facía innecesaria a súa concorrencia. Porén, o cereal a granel gardábase en celeiros e arcóns de madeira, normalmente no interior das casas ou moi perto delas, en alpendres de usos polivalentes. **Fig. 8**

Fronte á cercanía inmediata das eiras e dos celeiros ás unidades residenciais, os *moinhos* localízanse con frecuencia nas inmediacións dos ríos e regatos para aproveitaren mellor as potencialidades que fornece a enerxía hidráulica da contorna. A microtoponimia local sinala a existencia de numerosos enxeños de molturación, tanto pola súa abundancia, no denominado *Vale de Moinhos*, como pola súa individualidade específica, no caso do *Moinho Velho* ou doutras nomenclaturas semellantes. Convén salientar que a práctica totalidade dos

Figura 7: Eira en Santa Comba

Figura 8: Restos dun muíño na Penascosa

Figura 9: Forno privado na Quinta das Olgas

muíños do Baixo Cõa eran de tipo hidráulico, aínda que coñecemos a antiga existencia dun *moinho de vento* na Quinta das Casas, ao SO. de Santa Comba (Trabulo, 1992: 206). A carón dos muíños de auga era frecuente que existiran as *casas dos moleiros*, hoxe moi deterioradas e urxentemente necesitadas de unha correcta recuperación de cara á súa eventual valorización. Para alén destes enxeños tamén se constata documentalmente a antiga presenza de *azenhas* ou *atafonas* no Douro, xa citadas en documentos baixomedievais do século XV (Abreu e Torre, 1998: 75). Todas estas aceñas de roda vertical –mesmo as importantísimas do Vesúvio– teñen infelizmente desaparecido. A mediados da década dos cincuenta do século pasado, varios muíños e aceñas aínda estaban en funcionamento no Baixo Cõa (Guimarães, 2000), fronte ao seu estado actual de abandono total. Fig. 9-10

Logo dos labores de *ceifa*, *malha*, *secagem*, *armazenagem* e *moagem*, procedíase ao amasado doméstico dos futuros pans. A cocedura dos mesmos facíase en fornos de leña, que podían ser de propiedade particular ou comunitaria. Os *fornos privados* integrábanse arquitectonicamente na casa-vivenda, mentres que

Figura 10: Forno do pobo en Almendra

os *fornos do pobo* se destacaban exentos como estruturas de combustión situadas frecuentemente no medio das aldeas. Nestes últimos, cada familia tiña a súa vez correspondente e os enxeños funcionaban todos os días do ano, agás nos domingos. Adoptaban con frecuencia unha planta rectangular dotada de unha cheminea visíbel a longa distancia, identificándose así con facilidade a súa localización e cometido.

O pan, xunto co viño e co aceite, conforma a tríada mediterránea característica da agricultura tradicional fozcoense. Unha vez analizadas as arquitecturas vencelladas co ciclo dos cereais panificábeis, pasamos de seguido a referir os enxeños de molturación da uva e da oliva ou *azeitona*.

Os antecedentes históricos do cultivo da viña no Baixo Cõa pódense recuar até os tempos da romanidade, tendo sido as escavacións arqueolóxicas as principais fontes reveladoras da existencia de lagares e lagaretas para o tratamento local do zume da uva, así como da presenza de ánforas vinarias destinadas ao almacenaxe e transporte do prezado líquido. Porén, de tempos máis recentes son os *lagares de vinho*, onde os fozcoenses pisaban a

Figura 11: Lagar de aceite na Abelheira

Figura 12: Fonte pública no núcleo da Muxagata

Figura 13: Mina privada de auga

uva, ben nas suas propias moradas, ben nas de algúns veciños, aos que pagaban os correspondentes *direitos de lagaragem*. Os enxeños respondían normalmente ao tipo sinxelo de *pia* ou a un máis complexo, denominado *de vara e fuso*, o cal se movía por tracción animal. Aínda hoxe se conservan os restos de lagares abandonados en algunhas quintas e casas da zona. Fig. 11

Polo que se refere aos *lagares de azeite*, estes consistían en unha ou varias *molas olearias* de granito, que servían de elementos rotatorios para facilitaren os labores de prensado da oliva. Até mediados do século XVIII consistían en enxeños de unha soa moa, aínda que a partir destas datas proliferaron os de dúas. Tamén se accionaban por tracción animal e facilitaban a conversión da oliva en aceite, indispensábel na gastronomía local e materia prima básica para a elaboración de determinados remedios caseiros típicos da etnomedicina fozcoense. Fig. 12-13

O abastecemento de auga potábel para o consumo humano e animal estaba garantido por unha ampla e numerosa serie de **infraestruturas hidráulicas** entre as que destacan fontes, minas e pozos. As *fontes* constituían un punto de encontro diario entre os veciños de ambos sexos, servindo de escenario cotián para as negociacións sociais que supoñían os procesos de cortexo e namoro. Moitas destas fontes públicas adoptaban unha morfoloxía monumentalizada, con presenza frecuente de arcos, pedras armeiras, cruces, escadarías... Asemade, as *minas* e os *poços* constituían depósitos permanentes ou estacionais de auga de carácter privado, sendo os titulares dos mesmos os encargados do seu mantemento e limpeza. Fig. 14

Por outra banda, un elemento indispensábel na paisaxe e na cultura tradicional foz-

coense era o *pombal*. As *casas dos pombos*, poéticas sentinelas espalladas irregularmente pola zona, cumprían unha función básica: producir o *pombinho* ou esterco orgánico indispensable para adubar os campos de cultivo e así fertilizar as terras. As formas xenéricas destas construcións podían adoptar diversos feitíos, sendo os máis comúns o cilíndrico e o cúbico. A construción dun pombal precisaba da concorrencia de artesáns especializados. Estes levantaban as paredes en cachotaría, encalábanas dun branco prístino e teitábanas con tellas sobre unha estrutura portante de madeira. Un aspecto básico de todos estes pombais era a súa marcada orientación solar, de cara a conseguir un maior número de horas de insolación e un axeitado abrigo dos ventos dominantes. Algúns dos elementos máis destacábeis das casas dos pombos eran as *bafareiras*, os *capeados*, os *guardamatos*, os *algerozes*, as *buracas*, as *mesas* e os *juntouros*.

Os pombais constitúen a día de hoxe un importante referente identitario para os habitantes do val do Cõa, para os que, xa desde a década dos corenta, constituían elementos de prestixio. Moitos exemplares que até non hai moitos anos permanecían abandonados están a ser hoxe rehabilitados por axentes particulares e por iniciativa da asociación Palombar. A competencia pola vistosidade dos resultados actúa de cote como motor da actividade restauradora, retroalimentado periodicamente polo manifesto orgullo que supón para os seus propietarios. Por sorte, en datas ben recentes tense publicado unha monografía sobre os pombais do Cõa, na que diferentes autores analisan interdisciplinarmente a esgrevia importancia destas construcións (ATN, 2008).

Figura 14: Pombal na freguesia das Chãs

Figura 15: Forno de oleiro en Santa Comba

Finalmente, entre as construcións tradicionais orientadas á produción agropecuaria, réstanos falar, aínda que sexa de xeito moi breve, de certas tipoloxías moi minoritarias, tamén presentes no Baixo Cõa: trátase dos fornos de secar figos, das atafonas de sumagre e dos muros apiarios.

Figura 16: Capela de Nossa Senhora da Saúde

Figura 17: Pormenor dun cruceiro pintado na Muxagata

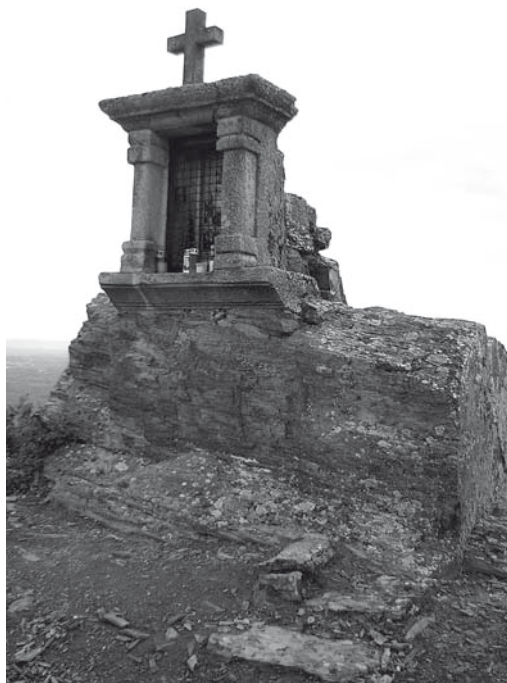

Figura 18: Alminha no Santuario do Arcanxo San Gabriel

Os *fornos de secar figos*, tal e como o seu propio nome indica, constituían auténticos *sequeiros* nos que os froitos da figueira reducían sensibelmente o seu grao de humidade, sendo así pre-procesados para o seu posterior consumo. O sumagre común (*Rhus coriaria*) é unha planta silvestre que ten sido tradicionalmente aproveitada polas comunidades locais para os labores de tinxido de coiros. A preparación da tinta esixía unha molturación previa dos grans desta planta, que se levaba a cabo con moas dentadas de granito en instalacións específicas coñecidas como *atafonas de sumagre*, actualmente sometidas a un estudo específico por varios dos asinantes deste artigo. Os *muros apiarios* foizcoenses, semellantes en certa maneira ás albarizas galegas, usábanse principalmente como dispositivos de protección das colmeas de abellas, das que se obtían o mel e a cera. Fig. 15

Entre os diversos oficios tradicionais do Baixo Cõa destaca sobremaneira a profesión

Figura 19: Pormenor do Pelourinho de Vila Nova de Foz Cõa

Figura 20: Cruz dos centenários en Santa Comba

de *louceiro*, que deu lugar a un importante núcleo de artesáns na freguesía de Santa Comba, estudado por varios autores (Pinto, 1998 e 2000; Araújo, 2007a). Neste lugar aínda se conservan os restos do que no seu día foron os *fornos de oleiro*, actualmente moi deteriorados e necesitados de urxente recuperación e valorización patrimonial. **Fig. 16-17-18**

As **arquitecturas simbólicas** do Baixo Cõa adoitan estar vencelladas á relixiosidade popular e ás manifestacións locais do poder civil. A fe católica propiciou nesta rexión a erección de numerosas construcións a xeito de igrexas, capelas, ermidas, cruceiros, cruces e *alminhas* espalladas polo territorio. Os **templos paroquiais**, as *capelas* e as *ermidas* son obxecto de frecuentación por parte dos veciños, que manteñen en activo os cultos e as devocións

a diversos santos padroeiros aos que atribúen propiedades curativas e sandadoras. Porén, fronte aos espazos fechados que vimos de citar, **cruzes**, **cruzeiros** e **alminhas** maniféstanse como elementos propios de espazos abertos con unha marcada especificidade no seu emprazamento-tipo: encruceladas e camiños tradicionais, frecuentados a cotío por veciños e viandantes. **Fig. 19-20**

Parellas a estas manifestacións simbólicas de carácter sagrado existen outras amstras profanas nas que se exalta publicamente a concesión do estatuto de municipalidade a certos núcleos de poboación (*pelourinhos*) ou os valores identitarios da nacionalidade portuguesa (*cruzes dos centenários*). Cando unha entidade singular recibía o recoñecemento específico da súa autonomía lexislati-

va municipal, podía erixir un *pelourinho* que visibilizaba exteriormente o estatuto xurídico da comunidade. Por outra banda, a conmemoración dos trescentos anos da independencia portuguesa e da liberación do dominio español serviu ao rexime ditatorial salazarista como resorte para fomentar a unidade nacional, apelando ao orgullo patrio manifestado simbolicamente por todo o país nas denominadas *cruzes dos centenários*.

Finalmente, entre os principais **elementos de ordenación do territorio** convén salientar as infraestruturas viarias (camiños, pasos, pontes...), os cerramentos das propiedades (valados, sebes...) e os socalcos ou aterraxamentos para explotación agraria. Todos eles constitúen un grupo heteroxéneo de realidades físicas que procuraban artellar racionalmente o territorio no cal se asentaban as comunidades fozcoenses. A súa grande diversidade e complexidade necesitaría dun estudo monográfico específico para poder realmente comprender a importancia e a significación dos elementos que verdadeiramente vertebraban o devir cotián dos veciños do Baixo Cõa.

O **estado de conservación** actual da maioría destas construcións é significativamente preocupante, pois moitas delas atópanse abandonadas e sometidas a un franco proceso de progresivo deterioro. Porén, determinadas tipoloxías escapan a isto e compre analizar o por que do seu relativo éxito. Así, temos certas infraestruturas de uso mais frecuente, como poden ser as fontes, que soen conservarse nun relativo bo estado, se cadra por mor dos labores de mantemento que realizan periodicamente os veciños. Por outro lado, as arquitecturas relixiosas posúen un valor simbólico que provoca nas comunidades locais un marcado interese pola súa preservación.

Finalmente, tal e como xa foi anteriormente sinalado, os pombais representan elementos materiais de prestixio para os seus donos, téndose por iso iniciado un prometedor proceso de recuperación dos mesmos.

6.- Conclusións

O Proxecto MEREBACO pretendía realizar unha primeira aproximación ao patrimonio rural do Baixo Cõa, unha rexión do interior nororiental de Portugal actualmente sometida a un intenso proceso de desestruturación socioeconómica e demográfica no contexto da globalización universal. Tratábase dun proxecto ambicioso, dotado con un financiamento moi modesto, que serviría para analizar o *status quo* da cultura tradicional da zona e das súas principais manifestacións materiais e inmateriais. Malia o feito de tratarse dun estudo pretendidamente integral, xa sinalamos no seu momento que o Proxecto Merebaco contemplaba dúas vertentes principais: a material e a espiritual. Por razóns de espazo, neste artigo apenas resumimos o aspecto físico, palpábel, de unha ampla serie de construcións aparentemente condenadas ao mais absoluto abandono.

Estas construcións amosan unha moi diversificada tipoloxía, adaptada ás necesidades espirituais e materiais das comunidades fozcoenses. O conxunto de manifestacións construídas na zona rural do Baixo Cõa constitúe un valor patrimonial fundamental, susceptible de transformarse en recurso cultural xerador de riqueza con un axeitado proxecto de valorización.

Un dos obxectivos do Proxecto Merebaco centrábase na elaboración de un relatorio no que o material estudado, ben fora de natureza edilicia ou inmaterial, puidese ficar rexistra-

do de cara a se converter na base documental dunha das posibles vías de revitalización económica e sociocultural da zona, sendo susceptible de xerar *a posteriori* contidos específicos para a creación de produtos vencellados ao denominado turismo cultural, sempre que este sexa respectuoso coa identidade local e sustentábel a longo prazo.

Coidamos que esta experiencia-piloto ten sido moi frutífera, pois serviu para levar a cabo unha troca de experiencias e coñecimentos entre investigadores galegos e portugueses na que se puido comprobar a existencia tanto de concomitancias como de diferenzas no patrimonio rural de diversas zonas do Noroeste peninsular actualmente sometidas a unha forte recesión.

Os resultados globais deste primeiro estudo deron lugar a unha ampla monografía actualmente en fase de publicación (Araújo e Ladra, 2008), que servirá como marco de referencia para futuros proxectos de recuperación e valorización patrimonial da zona estudada.

Os alicerces documentais deste complexo proceso de recuperación patrimonial xa foron postos á disposición das diversas administracións, co propósito de fomentar a súa concienciación e servir de resorte para futuras iniciativas locais.

A divulgación dos resultados preliminares do *Proyecto MEREBAÇO* tamén se materializou na conferencia *“Metamorfoses da ruralidade no Vale do Cõa – tempos, espaços, imaginá-*

rios”, dentro do ciclo de palestras que o Centro de Estudos Ibéricos organizou baixo o título xenérico *“Sociedades de Fronteira: territorios, identidades, mobilidades”* (ARAÚJO e LADRA, n.p.).

O presente artigo é unha máis das desexábeis materializacións bibliográficas do Proxecto Merebaco que deberían xurdir a medio e longo prazo. Cremos firmemente que, perante a ausencia de investimentos económicos ambiciosos, unha das poucas solucións que restan para tentar valorizar o patrimonio cultural edificado desta zona pasa pola execución de pequenos proxectos que poidan vir a ofrecer unha resposta globalizadora e integradora ás particularidades culturais fozcoenses.

Nestes momentos, unha nova xeira da colaboración transfronteiriza está a incidir especificamente no estudo das culturas tradicionais da améndoa e do sumagre na zona do Baixo Cõa, agardándose os primeiros resultados para a Primavera do ano 2010. Este novo proxecto, desenvolvido pola empresa *Lúnula – Servizos Profesionais de Patrimonio Cultural e Arqueoloxía*, está a ser promovido pola APDARC e a autarquía local, ao tempo que xa foi avalado cientificamente polo Museo do Douro.

O que pretendemos, en definitiva, é poder amosar ao público en xeral todas e cada unha das significativas aportacións culturais que as comunidades locais do Baixo Cõa forneceron ao longo da Historia ao patrimonio común da humanidade. ☺

Bibliografía

- ABREU, Carlos A. F. e DE LA TORRE, José I. (1998) “O Douro, Vila Nova de Foz Cõa e Torre de Moncorvo – duas margens de alguma conflituosidade na Idade Média”, *Cõavisão*, n.º 0, V.ª N.ª de Foz Cõa, pp. 69-77.
- ALMEIDA, Mafalda Nicolau de (2009) “APDARC: um ano de diálogos”, en *Do Paleolítico à Contemporaneidade. Estudos sobre a ocupação humana em Trás-os-Montes, Alto Douro e Beira Interior*, Ed. ACDR de Freixo de Numão, Freixo de Numão, pp. 116-121.
- ARAÚJO, Maria da Graça (2006) *Douro e Cõa. Património e humanidade*. Porto, Dissertação de mestrado inédita [Faculdade de Antropologia da UP].
- ARAÚJO, Maria da Graça (2007a) *Louceiros de Santa Comba. Histórias que o barro escreve*. Barcelos, Ed. Museu de Olaria de Barcelos.
- ARAÚJO, Maria da Graça (2007b) *Memórias e espaços de ruralidade num cenário de metamorfose identitária do território. Estudo etnográfico do Vale do Baixo Cõa*. Proxecto inédito apresentado ao Centro de Estudos Ibéricos.
- ARAÚJO, Maria da Graça e LADRA, Lois (2008) *Património edificado e imaterial do Baixo Cõa*. V.ª N.ª de Foz Cõa, Memoria apresentada á APDARC.
- ARAÚJO, Maria da Graça e LADRA, Lois (n. p.) “Metamorfoses da ruralidade no Vale do Cõa – tempos, espaços, imaginários”, en Vv. Aa., *Actas do Ciclo de Palestras “Sociedades de Fronteira: territórios, identidades, mobilidades”*. Guarda, Ed. CEI.
- ATN (2008) *Pombais tradicionais no Vale do Rio Cõa*. Figueira de Castelo Rodrigo, Ed. ATN – Câmara Municipal de Figueira de Castelo Rodrigo.
- BAPTISTA, António Martinho (1999) *No tempo sem tempo. A arte dos caçadores paleolíticos do Vale do Cõa*. V.ª N.ª de Foz Cõa, Ed. CNART.
- COIXÃO, António de Nascimento Sá [Coord.] (2006) *Museu da Casa Grande. Catálogo*. Freixo de Numão, Ed. ACDR de Freixo de Numão.
- COIXÃO, António de Nascimento Sá e TRABULO, António Alberto Rodrigues (1999) *Por terras do concelho de Foz Cõa. Subsídios para a sua história. Estudo e inventário do seu património*. V.ª N.ª de Foz Cõa, Ed. Câmara Municipal de Vila Nova de Foz Cõa [2.ª Ed].
- GUIMARÃES, Joaquim Gonçalves (2000) “Os moinhos do Cõa – Introdução ao seu estudo”, *Cõavisão*, n.º 2, V.ª N.ª de Foz Cõa, pp. 15-20.
- MARQUES, C. A. (1995) *A bacia hidrográfica do Cõa, seguido de algumas notas etnográficas de Riba Cõa*. Lisboa, Ed. Assírio e Alvim.
- MARQUES, Joaquim Alberto dos Santos (2001) “O Pão Nosso...”, *Cõavisão*, n.º 3, V.ª N.ª de Foz Cõa, pp. 7-14.
- PINTO, Carla Cristina Teixeira (1998) “O centro oleiro de Santa Comba de Vila Nova de Foz Cõa”, *Olaria – Estudos Arqueológicos, Históricos e Etnológicos*, 2.ª Série, n.º 2, Barcelos, pp. 81-86.
- PINTO, Carla Cristina Teixeira (2000) “Louça de barro de Santa Comba no Museu de Sítio de Ervamoira”, *Cõavisão*, n.º 2, V.ª N.ª de Foz Cõa, pp. 11-14.
- QUADRADO, José Gomes (2003) “As mós e os seus moinhos tradicionais”, *Cõavisão*, n.º 5, V.ª N.ª de Foz Cõa, pp. 69-71.

- SOUSA, Júlio Rocha e (2004) *Pelourinhos do concelho de Vila Nova de Foz Cõa*. Viseu, Ed. do autor.
- TEIXEIRA, Gabriela de Barbosa e BELÉM, Margarida da Cunha (1998) *Diálogos de edificação. Estudo de técnicas tradicionais de construção*. Porto, Ed. Centro Regional de Artes Tradicionais [3.ª Ed.].
- TRABULO, Márcia (1984) *Elementos para uma monografia de Vila Nova de Foz Cõa*. V.^a N.^a de Foz Cõa, Ed. Câmara Municipal de Vila Nova de Foz Cõa.
- TRABULO, Joaquim (1992) *Chãs de Foz Cõa. A sua história, a sua gente*. V.^a N.^a de Foz Cõa, Ed. do autor.
- VV. AA. (1998) *Terras do Cõa: da Malcata ao Reboredo. Os valores do Cõa*. Guarda, Ed. Estrela Cõa.
- VV. AA. (2003) *Vale do Cõa e Além Douro: Património Natural e Cultural*. Lisboa, Ed. Âncora Editora & Liga de Amigos de Conimbriga.
- VV. AA. (2008) *Actas do III Congresso de Arqueologia de Trás-os-Montes, Alto Douro e Beira Interior*. Freixo de Numão, Ed. ACDR de Freixo de Numão.